

مطالعه و مقایسه سفال‌های قلعه بختک لیلان با مناطق همجوار (تخت سلیمان، قلعه ضحاک)^۱

سرور عبدی

دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند

sorourabdi@yahoo.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۷/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۰/۵)

چکیده

سفال به عنوان مدرک مهم باستان‌شناسی در صورتی که در یک چهارچوب مناسب مورد بررسی، طبقه بندی و تبیین قرار گیرد می‌توان صرف نظر از ابعاد کاربردی‌اش، مفاهیمی چون انعکاس اندیشه، خلاقیت، ابتکار انسان و دوره‌های فرهنگی را مورد بازبینی قرار داد. در این مقاله تحقیقی با تمرکز بر مطالعه و توصیف سفال‌های قلعه بختک لیلان که طی کاوش و گمانه‌زنی‌ها بدست آمده، با مناطق همجوار (تخت سلیمان و قلعه ضحاک) مورد مقایسه قرار گرفته است. روش تحقیق در این پژوهش با استفاده از ابزارهای گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد. در نتیجه با بررسی و تحلیل داده‌های سفالی قلعه بختک با محوطه‌های همجوار هم‌چون تخت سلیمان و قلعه ضحاک بیانگر آن است که در دوره‌های میانه اشکانی، ساسانی و پس از اسلام محوطه‌های استقرار و حاکمیتی برجسته‌ای در یک شبکه ارتباطی گسترده در منطقه به ظهور رسیده‌اند.

واژگان کلیدی: سفال، قلعه بختک لیلان، اشکانی - ساسانی، دوران اسلامی

^۱ این مقاله مستخرج از پایان نامه می‌باشد که به راهنمایی دکتر مریم دژم خوی در دانشگاه بیرجند سال ۱۳۹۳ دفاع گردید.

مقدمه

علیرغم اهمیت منطقه آذربایجان در دوران پارت - ساسانی و اشارات متعدد به آن در متون و کتب با این حال تنها محوطه های پژوهش شده در منطقه جنوب آذربایجان بیشتر تمرکز در تخت سلیمان و اخیراً قلعه ضحاک دارد، ولی با توجه به موقعیت و ابعاد گسترده قلعه بختک تاکنون تحقیق جامع و کاملی در این خصوص و صورت نگرفته است. با توجه به اهمیت سفال در باستان شناسی از جهات گوناگون سبکی، تکنیکی، روابط تجاری - فرهنگی (توحیدی، ۱۳۷۹) این مقاله به مطالعه و طبقه بندی سفال های شاخص قلعه بختک و مقایسه آن ها با مناطق همجوار پرداخته، و نشان می دهد که قلعه بر اساس همین شواهد متعلق به دوره های میانه اشکانی، ساسانی بوده و پس از اسلام نیز هم همچنان مسکونی بوده و ارتباطات فرهنگی با سایر محوطه های شاخص در منطقه داشته است.

موقعیت جغرافیایی قلعه بختک لیلان

قلعه بختک در میانه جاده آسفالته میان دو آب - ملکان در استان آذربایجان شرقی و تقریباً در ۱۰ کیلومتری میان دو آب، در سمت چپ جاده مذکور از طریق جاده ای خاکی که از آن جدا شده و از قراء ممدیل و قره خضر می گذرد و به روستای لیلان می رسد. به فاصله یک کیلومتری لیلان رودخانه لیلان چای می - گذرد، این محوطه در عرض جغرافیایی ۳۷ درجه و صفر دقیقه و ۸۰۹ ثانیه و طول جغرافیایی ۴۶ درجه و ۱۱ دقیقه و ۸۲۶ ثانیه قرار دارد. محوطه در حدود ۱۲۰۰ متر طول و ۱۰۰۰ متر عرض دارد و بزرگترین

ضلع آن نیز ضلع شمالی است. محوطه به صورت مستطیل در غرب شهر لیلان قرار دارد (عمرانی و دیگران، ۹۰-۱۳۸۹، ص ۵۱) (نقشه شماره ۱).

پیشینه تحقیقات و مطالعات باستان شناسی منطقه

لیلان

به استناد آثار ثبتی سازمان میراث فرهنگی کشور، قلعه بختک لیلان، لایه های فرهنگی و دوره های استقرار متعددی را خصوصاً در دوران تاریخی دارا است. روایت های شفاهی که در میان کهنسالان منطقه لیلان جاری است این قلعه را به بختک یکی از وزرای انوشیروان پادشاه ساسانی منسوب می دارد، به احتمال زیاد بختک پدر بزرگمهر حکیم وزیر انوشیروان بوده است. حمدالله مستوفی در کتاب نزهة القلوب خود آورده است که در زمان های قدیم در کنار شهر لیلان قلعه وجود داشته است. ولفرام کلایس باستان شناس آلمانی در سال ۱۳۵۰ ه.ش بررسی در منطقه و در حصار قلعه بختک انجام داده است (گزارش باستان شناسی در ایران، ۱۳۵۴). در سال ۱۳۶۳ ه.ش نیز از طرف اداره میراث فرهنگی وقت علی اضغر میر فتاح از قلعه بختک بازدید نموده و گزارشی در این خصوص ارائه نموده - (میرفتاح، ۱۳۷۶). و نیز در سال ۱۳۶۷ ه.ش احمد امیری (گزارش منتشر نشده، ۱۳۷۱) در مدت یک ماه اقدام به بررسی و چند گمانه آزمایشی در قلعه می - نماید، و نهایتاً در سال ۱۳۸۰ ه.ش علی صدرایی از طرف پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی اقدام به بررسی نمود و در سال ۹۰-۱۳۸۹ نیز پیگردی دیوار غربی قلعه بختک به سرپرستی بهروز عمرانی، جواد

ژاله اقدم، محمد رحمت پور صورت گرفته است (شکل ۱).

بررسی و طبقه بندی سفال های قلعه بختک

به طور کلی سفال های قلعه بختک به سه گروه منقوش، لعابدار و معمولی تقسیم می شوند. اکثریت طرح ها را کاسه های بزرگ لبه گرد، پیاله ها، کاسه های ساده و منقوش و همچنین کوزه ها و خمره های بسیار بزرگ هستند، سفال های با خمیره قرمز و نخودی و پوشش آجری و نخودی اکثراً ساده و دارای تزیینات خطوط موازی زیر لبه، خطوط موجدار و در مواردی نقش استامپی، ترکیبی، تزیینات طنابی، تزیینات فشاری تعداد اندکی نیز قالبی بودند و تعدادی از سفالینه ها نیز دارای لعاب های سبز-آبی که دارای نقش کنده زیر لعاب می باشد. بعضی از سفال ها بدون تزیین می باشد و فقط آثار دست سفالگر بر روی آنها می باشد که احتمالاً نشان از ظروف آشپزخانه ای و استفاده مدام از آنها می باشد. همچنین نقوش زیگزاگی کنده درون دو ردیف باند که این زیگزاک ها به وسیله دو ردیف خط کنده ایجاد شده اند، و نقوشی با خطوط کنده موجی و موازی که احتمالاً به وسیله یک شی شانه مانند ایجاد شده اند از عمده ترین نقوش تزیینی سفال های قلعه بختک می باشد (شکل ۲).

محوطه های اشکانی خصوصاً قلعه ضحاک می توان نتیجه گرفت که این محوطه در دوره میانه اشکانی مسکونی بوده است. گروه دیگر از سفال به دست آمده از قلعه بختک، سفال لعابدار اشکانی است. لعاب دادن ظروف سفالی از هزاره اول ق.م (احتمالاً از سده ۸-۷ ق.م) و به خصوص در دوره هخامنشی اهمیت ویژه ای داشته است. لعاب دادن سفالینه ها در اوایل دوره اشکانی متداول شد و لعاب سفال به رنگ های سفید، خاکستری، نقره ای، سبز و لجنی در دوره میانه اشکانی متنوع شد، تعداد کمی سفال لعابدار از قلعه بختک به دست آمده که قسمت هایی از بدنه و یا لبه بودند. سطح سفال وضع نامناسبی دارد و در بعضی نمونه ها تقریباً تمام آن از بین رفته است و فقط ته رنگ و پوسته زیر لعاب باقی مانده بر سطح سفال مات و ترک خورده است که از نمونه های مشابه از این نوع سفال لعابدار از کاوش های قلعه ضحاک نیز بدست آمده است (قندگر، ۱۳۸۶، ص ۱۱۷). سفال های منقوش یافت شده از قلعه بختک باز قابل مقایسه با نقوش سفال های محوطه اشکانی قلعه ضحاک می باشد، هرینک این گروه از سفال های منقوش پارتی را با عنوان سفال منقوش سبک اردبیل نام گذاری کرده است، این گونه از سفال ها بومی منطقه آذربایجان می باشند.

نتیجه گیری

قلعه بزرگ بختک واقع در بخش لیلان، شهرستان ملکان استان آذربایجان شرقی است این قلعه برج و بارو دار، جزء قلعه های دشتی و چندضلعی است،

تطبیق سفال های شاخص قلعه بختک

وجود سفال های جیلینگی در بین سفال های قلعه بختک نشان از دوره پارتی می باشد، با توجه به کثرت این گونه سفال در محوطه و مقایسه آنها با

آن دارای کاربریهای گوناگونی چون مسکونی- تدافعی بوده است. از نظر زمانی و بویژه شواهد سفالی بدست آمده در آن نشان می دهد که متعلق به دوران تاریخی پارت- ساسانی بوده که البته در دوران اسلامی نیز مورد استفاده قرار می گرفته است. بدست آمدن انواع سفالینه های منقوش و جلینگی نشانگر تعلق نخستین آن احتمالاً به دوران میانه اشکانی است هرچند کاوش و گمانه زنی های آتی امکان دارد تعلق آن را به دوران پیش از میانه اشکانی نیز برساند، به هر حال شواهد تطبیقی سفالی نوع قالبی و استامپی نشان می دهد در دوران ساسانی نیز قلعه پابرجا بوده و سفالینه های اسلامی نیز نشان می دهد که سکونت در آن بی وقفه تداوم داشته است. باز شواهد تطبیقی سفال نشان می دهد که قلعه بختک ارتباطات عمده فرهنگی با قلعه ضحاک و تخت سلیمان داشته است.

سپاسگزاری:

از آقای دکتر حسن درخشی بابت ارائه نظر، مطالعه و ویرایش مقاله تشکر و قدردانی می شود.

منابع:

- امیری، احمد (۱۳۷۱). گزارش مقدماتی شناسایی و بررسی قلعه بختک و تپه های منطقه لیلان، گزارش منتشر نشده
- توحیدی، فائق (۱۳۷۹). فن و هنر سفالگری، تهران: مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
- صدرایی، علی (۱۳۸۰). پژوهش و گمانه زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه تاریخی قلعه بختک (لیلان)، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- عبدی، سرور، مطالعه گاهنگاری قلعه بختک لیلان با روش تحلیل تطبیقی، پایان نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه بیرجند.
- قندگر، جواد (۱۳۸۶) گزارش فصل هفتم کاوش باستان شناختی قلعه زهاک شهرستان هشترود، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری آذربایجان شرقی.
- میرفتاح، علی اصغر (۱۳۷۶) گزارش ماموریت، پرونده ثبتی محوطه قلعه بختک به شماره ۲۷۸۰ مورخ ۷۹/۵/۱۹. (گزارش منتشر نشده).
- هیئت باستان شناسان آلمانی (۱۳۵۴). گزارش- های باستان شناسی در ایران، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

نقشه ۱: تصویر هوایی قلعه بختک لیلان در کنار شهر لیلان

شکل ۱) بقایای برج و باروی قلعه بختک

کاسه

پیاله

کوزه

خمیره

سفال منقوش سبک اردبیل

سفال لعابدادار قلعه بختک

سفال با نقش استامپی

سفال جلینگی